

SCHWEININGER PÉTER

A helytörténetírás módszertana?

Egy út a későrendi korszak falusi közösségeinek megismeréséhez

The Methodology of Local History? A Path to Understanding Rural Communities in the Late Modern Period

The study presents methodological characteristics and approaches that, according to the author, can be applied in a relevant way to local historical research on Hungary's late medieval period. These mainly draw from the related tools of historical demography, historical geography, and microhistory. In this context, the text also includes methods that are rarely used or partly developed by the author, such as the analysis of exogamous marriages or naming practices, as well as the logic of database construction. The study also highlights some dilemmas arising from the author's research, through which the fundamental nature of several types of sources emerges. These include, for example, parish registers, census records, population counts, maps, or manorial court materials. In addition, the text outlines a possible way to resolve the tension between complex and problem-centered local history writing.

Digitális adatbázissal a későrendi korszak vidéki közösségeinek megismeréséért

A helytörténetírás tele van ellentmondásokkal. A történelemtudomány minden ága hasznosnak tartja a lokális vizsgálatokat, már Magyarországon is egy sor modern kutatást hajtottak végre a szakemberek.¹ Ennek ellenére talán egy sincs közülük, aki helytörténészként definiálná magát. A műfajban továbbra is sokkal kevesebben publikálnak, mint amennyi szükséges lenne. Helytörténeti oktatási anyagok, szakdolgozatok sora születik,² a honismereti mozgalom civil érdeklődők százait

tartja mozgásban országszerte, és virágzik a vidéki családok történetének kutatása is.³ A szakma ezt mégis kérdőjelekkel szemléli: az amatőrizmus évszázados problémája rombolja a helytörténet nimbuszát.⁴ Ez is oka lehet annak, hogy kevés történést alkot a területen. A kör bezárult. Úgy tűnik, hogy amíg a civil műkedvelők között tapasztalható energiák nem találkoznak a szakma iránymutatásaival, a helytörténet ambivalens helyzete továbbra is megmarad.

A történészek nagy részének távolmaradását nem segítik a lokális kutatásokban gyakran jelentkező forráshiányok sem. Természetes állapot, hogy a múlt vidéki közösségeiben az írásos tevékenységet rendszeresen végzők meglehetősen szűk köre miatt a hely történetéről tanúskodó narratív források is sok esetben hiányosak. Gyakran a teljes középkor és korai újkor homályba vész egy-egy település vagy régió történetét illetően. Azt már több módszertani írás rögzítette, hogy a Rákóczi-szabadságharcot követő időszakra vonatkozóan általában több, az úrbéres lakosság történetének megírására is használható forrás maradt fenn. Ide tartoznak például a Mária Terézia által elrendelt úrbérendezés során keletkezett anyagok, az

1 A monografikus munkák közül lásd például: *Für Lajos*: A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására. (Mikrotörténelem) Bp. 2000; *Husz Ildikó*: Család és társadalmi reprodukció a 19. században - Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében. (Doktori mester-munkák, 2002) Bp. 2002.; Óri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774-1783. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Bp. 2003.; *Pozsgai Péter*: Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén. PhD-disszertáció (ELTE). Bp. 2006.; *Benda Gyula*: Zsellérből polgár - társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalma 1740-1849). (Mikrotörténelem 3.) Bp. 2008.; *Kövér György*: A tiszaezlári dráma. Bp. 2011.; *Pakot Levente*: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19-20. századi Székelyföldön. Bp. 2013. (KSH NKI Kutatási Jelentések 95.); *Koloh Gábor*: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj” Az ormánsági egykézés története (1790-1941). (A vidék vonzásában 1.) Bp. 2021.; *Gergely Krisztián Horváth*: Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien XVIII.) Wien, 2022.

2 Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Segédtudományai Tanszékén csak a 2024. évben három helytörténeti témájú szakdolgozat

védtek meg, és további öt ilyen tematikájú munkáról tudok a Tanszéknek jelenleg készülő szakdolgozatok közül.

3 Szakmai beszámoló a Honismereti Szövetség 2022. évi munkájáról. https://honismeret.hu/wp-content/uploads/2023/05/szakmai_beszamolok_2022.pdf; Például a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület 2011-ben alakult, mára 869 rendes és 1443 pártoló tagja van. <https://macse.hu/society/tagjaink.php>

4 Lásd erről például: *Mályusz Elemér*: A helytörténeti kutatás feladata. Századok 58. (1924) 541-542.; *Gyáni Gábor*: Helytörténet és országtörténet: kapcsolatuk alakulása. Forrás 50. (2018) 7-9.

első magyarországi népszámlálás adatai vagy az egyes földesúri levéltárakban fennmaradt, rendszerint egy-egy település betelepítésére, a helyi egyház megszervezésére, adószedésre és egyéb gazdasági jellegű tevékenységre utaló dokumentumok. Ezek valóban fontos forrást jelentenek, de önmagukban kevesek ahhoz, hogy egy hosszabb időszak lokális társadalmának alakulásához konstans mennyiségű információt biztosítsanak.

Metodikai összefoglalóm alapjait elsősorban saját kutatóm tapasztalataiból merítem, amelynek tárgya a Fejér vármegyei német jobbágyfalú, Szár 1729 és 1848 közötti története volt.⁵ Ennek nyomán jelen írásban arra teszek kísérletet, hogy a későbbi korszakra irányuló településtörténeti kutatások kapcsán felhívjam a figyelmet két forrástípus és egy megközelítési mód fontosságára. Ezek használata szinte minden esetben semlegesíti a kínzó forráshiányt a helyi társadalmi vizsgálatok terén, és ezáltal lehetővé válik, hogy a népesség alakulását hosszú távon, akár évről évről nyomon követhesse a kutató. Így a helyen zajló történeti tendenciák, az egyes események hangsúlyainak megragadása biztosabban megtörténhet a vizsgálat során. Itt külön előny lehet, ha a kutatás tárgya egy kisebb település, község vagy mezőváros, hiszen így nagy esély van arra, hogy megközelítőleg minden helyben élt ember életadatait számba lehessen venni. Az ilyen szintű feltérképezést lehetővé tevő két forrástípust az anyakönyvek és az összeírások jelentik. A vizsgálati módszereket pedig a történeti demográfia szolgáltatja.

Az anyakönyvek vezetését rendszerint a 18. században kezdték el a vidéki települések felekezetei. Legalábbis általában a török kor és a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedből maradtak fenn az első, helyre vonatkozó, ilyen típusú dokumentumok Magyarország legtöbb településén. A születési, házassági és halálozási matrikulák vezetése a kezdeti években sok rendszertelenséget rejtett magában, azonban az emiatt keletkező hiányok ma már különböző módszerekkel kiszűrhetők, ezáltal a forrástípus jellemzően nagy biztonsággal használható a helytörténeti kutatásokhoz.⁶ Ráadásul 1827-ben törvény született arról, hogy már két példányban is vezetnie kell a helyi egyházi adminisztrációnak az anyakönyveket.⁷ Ez akkor is a forrástípus stabilitásának biztosítását és kutatási lehetőségeinek bővülését jelenti, ha sok helyen a másodpéldányokat nem vezették olyan színvonalon, mint az elsőket.

A másik forrástípus, amelyet a lokális vizsgálatokat kezdő szakembereknek mindenképp érdemes feldolgozni, az összeírás gyűjtőnevet viseli. Ezek a legváltozatosabb tematikájú listákat jelenthetik. A földesúri adminisztráció készített egy helyről betelepítési listákat, adóíveket, a megyei

hivatalok pedig népszámlálási lajstromokat és szintén adóíveket, illetve úrbéri tabellákat. Utóbbit Mária Terézia rendelete nyomán az 1767-et követő években minden korabeli településen központi útmutatás alapján készítették. Ezekben feltüntették a hely korábbi urbáriumait is akkor, ha ilyen dokumentum egyáltalán létezett korábban. Ezekben a legtöbbször az adót fizető úrbéres háztartások vezetőinek neve szerepelt, a műfaji sajátosságoknak megfelelően: egymás alá írt rendben. Ez természetesen nem jelenti a teljes lakosság szerepeltetését ezeken a lapokon. A nem háztartásfői státusban lévő úrbéres családtagok mellett nem írták össze például a papot, a tanítót, az uradalom alkalmazottait vagy a helyben élt kisnemeseket sem. Ennek ellenére kiváló lehetőséget adnak ezek a listák ahhoz, hogy egy-egy pillanatban a helyen élt társadalom egy-egy jól meghatározott csoportjáról biztos információt nyerjenek a kutatók.⁸ Az egyházak pedig mindemellett jó eséllyel készítették a felekezetükhöz tartozókról kimutatást, úgynevezett lélekösszeírást. Ezek sok esetben minden hívót felsorolnak a csecsemőtől az aggastyánig, a nemestől a zsellérig.

Amíg az anyakönyvek egy horizontális vizsgálati mezőt nyitnak ki tehát a kutató előtt, addig a különböző összeírások vertikális képet adnak: egy keresztmetszetet a helyi közösség aktuális állapotáról. A pont, ahol a két sík keresztezi egymást, különösen is éles elemzésekre ad lehetőséget. Mindezekhez a történelemszűz érdemes egy digitális adatbázist felépíteni. Ez megvalósulhat egyszerű Excell- vagy Excess-táblázatokban is, ahol a kutató különböző munkalapokra vezetheti fel az anyakönyvekben és az összeírásokban megtalált személyek neveit, és a hozzájuk írt adatokat. Utóbbiak terén érdemes mérlegelni, mely információk szükségesek egyáltalán a kutatáshoz. Sok esetben a nevek önmagukban is releváns társadalomtörténeti problémafelvetéseket indukálhatnak, vagy adhatnak éppen ezekre válaszokat. Az adatbázis felépítése kapcsán még két apró, technikai-módszertani megoldás járhat komoly haszonnal. Az egyik az, ha a történész minden munkalapon egy külön rovatba feljegyzi az adatgyűjtés közben megfogalmazott gondolatait, az aktuálisan tapasztalt atipikus jelenségeket, és az anyakönyvekben (akár az összeírásokban is) itt-ott szereplő szelvényeket, megjegyzéseket. Ezek kifejtése a helyi történeti konstrukció megalkotása során jól megvilágíthatják a lokális közösség működésének rezdüléseit. A másik hasznos gyakorlat az adatfelvétel folyamatában a névegyesítés. Vagyis a településen létezett családneveket jó minden esetben ugyanabban az alakban feljegyezni, mert így a visszakereshetőség a számítógép keresőjén keresztül egyszerűen megvalósul. Ha fontos egy keresztnév kapcsán, hogy a különböző névalakokat feljegyezze a kutató, ezt így is megteheti a fent ajánlott „megjegyzések” rovatban. Más szempontból is érdemes a nevek egységesítése: a szerzőnek döntenie kell, hogy a latin, német, magyar vagy a településen élő egyéb nemzetiség nyelvének helyesírása szerint használja-e ezeket a születendő szövegében. Jó eséllyel ugyanis az első három nyelv

5 Schweininger Péter: Sváb világok - Népesség és mentalitás Száron, 1729-1848. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, Magyar Családtörténetek: tanulmányok 9.) Bp. 2023.

6 A forrástípus részletes elemzését lásd például: Fügedi Erik: Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. In: Történeti statisztikai tanulmányok 4. Szerk. Dányi Dezső. Bp. 1980. 217-230.

7 1827. évi XXIII. törvénycikk az egyházi anyakönyveknek másod példányban a törvényhatóságok levéltárába helyezéséről s ott leendő őrzéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700023.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenu%3D26>.

8 Elsősorban összeírások precíz elemzéseit tartalmazza a Kovacsics József által szerkesztett, sokat hivatkozott tanulmánykötet. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957.

mindegyike, és adott esetben a vonatkozó más nemzetiség nyelve is megjelenik a forrásokban. Mindegyik nyelvhasználatra lehet érveket hozni, feltétlenül ajánlott gyakorlat itt – a következetességen kívül – nincs.

Az így kialakított adatbázis egy néhány száz fős faluról is több, mint százezer elemből álló tényanyagot szolgáltat. Egy ilyen állomány méltó alapot jelent ahhoz, hogy a kutató megkezdhesse a történeti demográfiai irányultságú műtfeldolgozását. Könnyen belátható, hogy a népesség számbéli alakulásának hosszú távú változását okozó tényezők mögött társadalmi jelenségek sokrétű kölcsönhatása húzódhat meg. Ezek – akár hipotézisszintű – megfogalmazásai már a narratíva alkotásának kezdeti fázisában színesíthetik a problémafeltárás folyamatát. Ezt a sokrétűséget fokozhatják az egyéb kvalitatív forrásokból bevonható tartalmak is. Ezek az adatbázis fényében felértékelődhetnek azzal, hogy eleve kontextusba kerülnek: meghatározható lesz az a népességtörténeti környezet, amelyről tudósítanak, és így nem esetlegességükben adnak elszigetelt információkat egy-egy jelenségről.

A komplexitás irányába nyitott problémaközpontúság

Problémaközpontúság vagy komplexitás. Fontos dilemma ez a helytörténetírásban is. Az *Annales*-iskola második generációja vonta be igazán a tudományos paradigmaváltás mezejébe a helyi vizsgálatokat is,⁹ és lett ezzel a mainstream történetírásban az 1960-as évektől a problémaközpontúság az általánosan elfogadott rendezőelv, napjainkig.¹⁰ Ez alapján a társadalomtörténeti iskola kívánatosnak tartja, hogy egy-egy helyben látszó probléma mélységi kibontását lehetővé tevő lokális vizsgálatok induljanak, hiszen vannak olyan fontos jelenségek, amelyek egyszerűen csak mikroszinten láthatók. Gyáni Gábor ezért is nevezi találóan ezeket helyi történeteknek, megfosztva ezzel a jelentésmezőt a helytörténetre ragadt negatív konnotációktól, és kifejezve, hogy az így születő munkák semmivel sem alacsonyabb rendűek, mint az országos vagy nemzetközi témákkal foglalkozók.¹¹ A problémaközpontú szemlélet elterjedése sokat javított a helytörténetírás presztízsén, és Magyarországon is számos kiváló követője akadt. Az elv alkalmazásának nagy előnye még, hogy ugyanarra a kérdésre kereshet választ a kutató akár a Föld legkülönbözőbb pontjainak lokális vizsgálata során is, így egy kicsiny hely történetére vonatkozó eredmények publikálása egy adott, releváns problémakörben rögtön nemzetközi figyelemre is szert tehet.¹² A szakemberek ilyenkor rendszerint

kipróbált módszereket alkalmazhatnak. Ilyen például Peter Laslett háztartás-tipologizálást segítő klasszikusának,¹³ Csajanov parasztgazdaságokra vonatkozó modelljének¹⁴ vagy éppen Arthur E. Imhof a Schwalm-vidék egyetlen 17–18. századi parasztportájának és gazdájának bemutatását lehetővé tevő vizsgálati módszereinek használata.¹⁵ Az első kettőt a történeti demográfiai, a másodikat a mikrotörténeti megközelítést használó helytörténeti kutatások alkalmazhatják nagy hatékonysággal.

A komplexitás elve értelmezésem szerint a helytörténet területén legalább két módon valósulhat meg. Egyrészt úgy, hogy a problémaközpontú művek eredményeiből igyekeznek egy szintézisszerű munkát szerkeszteni. Ebben az esetben érdemes arra ügyelni, hogy ne vesszen el az egyedi, a csak helyben értelmezhető jelenség az új narratívában. Vannak olyan eredmények, amelyeket nem lehet általánosítani, nem lehet ezekből országos, regionális vagy teljes etnikai, vallási csoportokra jellemző sajátosságokat megfogalmazni. A tiszaberceli magyar köznemes például máshogy viselkedik szülőfalujában, mint Bécsben, és elképzelhető, hogy sohasem úgy, mint például az elefánti nemesek.¹⁶ A szári svábok az 1780-as évektől 1850-ig sikeresen védekeztek a túlnépesedés ellen, az összlakosság szám hosszú távon nem változott, miközben a szomszéd falu, Boglár (ma Vértesboglár) szintén németajkú lakosságának létszáma ugyanebben a korszakban 112.7%-kal nőtt a népszámlálási adatok szerint.¹⁷ Nehéz lenne ebből akár csak a Vértes-vidéki német falvakra jellemző, településszintű népesedési tendenciát megfogalmazni. Ettől még persze hiba lenne elvetni az eredmények általánosításának gyakorlatát, csak nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy fontos mindezt kellő szakmai érzékenységgel végezni.

A komplexitás elve más formában, egyetlen vizsgált helyre vonatkozóan is jelentkezhet. Ez akkor lép fel, ha a kutató igyekszik egy hely történetét a lehető legtöbb oldalról megragadni, és egy korszakra vagy a hely történetének egészére vonatkozóan az országtörténeti szintézisekhez hasonló felosztású művet alkotni. Ez alapján vizsgálja például egy falu közéletét, társadalmát, gazdaságát és népszokásait is, vagyis gyakorlatilag minden érdekli a község múltjából. Igyekszik egyfajta totális helyi történelmet írni akkor is, ha a kérdései nem feleltethetők meg feltétlenül a más helyek kapcsán feltett kérdéseknek. Az ilyen gyakorlatot végző kutatók számára a hely önmagában is érdekes. Ennek a szemléletnek a fogadtatása manapság inkább negatív a szakma köreiben. Jellemző, hogy néhány ígéretes kísérlet mellett rendszerint ebben a műfajban jelenik meg a legtöbb dilettáns helytörténeti mű. Bár a regionális identitások megnyilvánulása nem túl gyakori a magyar társadalomban, mégis sokakat vonz egy-egy hely múltja, önmagában. Rendszerint azért, mert kötődnek egy

9 Kövér György: Van-e, volt-e vidéki történetírás? In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Szerk. Pap József – Tóth Árpád. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Bp. 2016. 29–57. 32.

10 Horváth Gergely Krisztián: Vidék egy agrártársadalomban? A rurális társadalomtörténet lehetőségei. In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Szerk. Pap József – Tóth Árpád. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Bp. 2016. 13.

11 Gyáni G.: Helytörténet i. m. 10–15.

12 Lásd például: Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700-1900. Ed. Noriko O. Tsuya et al. Cambridge. 2010.

13 Peter Laslett: The World we have lost. London 1965.

14 A modell részletesebb ismertetését lásd: Pozsgai P.: Családok és háztartások. i. m. 55–58.

15 Arthur E. Imhof: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Bp. 1992. [1983]

16 vö. Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja (Mikrotörténelem). Bp. 1999; Für L.: A berceli i. m.

17 Schweininger P.: Sváb világok i. m. 199.

lokális térhez, és az ehhez kapcsolódó történeti munkák olvasása számukra sok esetben saját múltjuk vagy családjuk története, akár az önismeret fejlesztése terén különösen is fontos lehet. Ez a történelem egyik gyakorlati hasznosulása, ami szerintem nem lebecsülendő jelenség. Amíg létezik egy hely múltjának teljes körű megismerésére vonatkozó igény, addig mindig lesznek erre irányuló kérdések is. Véleményem szerint, erre is érdemes a történelemtudománynak odafigyelni, és reagálni. Úgy gondolom, hogy az ilyen jellegű, komplex helytörténetírásra irányuló kutatások a későrendi korszak településeire vonatkozóan nem azért irrelevánsak, mert eleve elvetendő dolog ez a szemlélet, hanem azért mert a forráshiányok miatt lehetetlen szakmailag jól feldolgozni minden terület történeti jellemzőjét. Ha ezt valaki megpróbálja, a múlttra vonatkozó konstrukciója nagy eséllyel komoly hangsúlyeltolódásokat fog szenvedni.

A korábban bemutatott adatbázis-építés arra szolgál, hogy egyáltalán egy területen, a népesség múltját illetően, kiküszöbölhesse a kutató a forráshiányt. Ebből az alpból elindulva pedig érvényes társadalom- és gazdaságtörténeti megállapításokat tegyen a lokális közösség múltjáról, végső soron esély kínálkozzon arra, hogy szakmailag elfogadható helytörténetet írjon. Arra viszont nem jelent megoldást ez a típusú adatbázis sem, hogy a kutató alaposan megismerje például a 18–19. század falusi közéletének mozzanatait. Jellemző, hogy szári kutatásom során – anyakönyvi rubrikákba és összeírások táblázataiba esetlegesen megjelenített vagy az adóívek elejére felírt bejegyzéseknek köszönhetően – sikerült megtalálnom az 1729 és 1848 között hivatalba lépett helyi bírók nevei közül a legtöbbet, de korántsem mindegyiket.¹⁸ Hiánytalan bírólistát Keszthely és Baj kapcsán sem lehetett már megalkotni.¹⁹ Ha a helyi „archontológiai” lista összeállítása is ennyire nehézkes, hogyan várható el, hogy képet kaphasson a kutató több évtized helyi közéleti eseményeiről? Erre valószínűleg nincs esélye. Bár a korszakban a politika még többnyire nem érte el a falvak szintjeit, és sok tekintetben a földesúr akarata szabta meg a közélet alakulását, a helyben generálódott, a helyi közösség számára fontos közügyek mindig léteztek. Nem kizárt persze, hogy több ilyen típusú esemény előkerül a narratív forrásanyagból, de a teljes körűség igényével fellépő kutató ebből a szempontból valószínűleg minden település kapcsán csalódnai fog. Amíg az országos szintézist írók számára például az országgyűlési jegyzőkönyvek vagy törvények nagy mennyiségű, konstans információval szolgálnak a politikatörténetet illetően, addig hasonló jelentőségű forrása a lokális közélet, a közösség vezetésének megragadása terén a későrendi korszak falvait vagy mezővárosait vizsgáló kutatónak nem állhat rendelkezésére.

Annak ellenére, hogy a korszakra vonatkozóan nem lehet totális helytörténetet írni, a komplexitás fent bemutatott, második formáját még adott esetben érdemes szem előtt tartani. Ha teljes körűt nem is, de sokrétűt talán lehet írni: a problémaközpontú és a komplex elvet egy hely kutatására

vonatkozóan ötvözni. Nehéz elképzelni a fentiek után, hogy az alapvető rendezőelv ne a problémaközpontúság legyen. Úgy gondolom, feltétlenül szükséges a modern helytörténetíráshoz igazodva egy releváns probléma teljes mélységű kibontására vállalkozni egy lokális kutatás kapcsán. Ez megadja a vizsgálati út alapvető irányát. Fontos, hogy a történész végigjárja ezt az utat, munkájának megírásakor ezen vezesse végig olvasóját. Műve így lesz kerek, a klasszikus totalitás híján is teljes egész, hiszen a problémát magát a lehető legtöbb oldalról megvilágíthatja. Emellett néha az út mellé tekinthet, és az ott talált jellemzőkről is tudósíthat. Ettől még nem vesz el feltétlenül gondolatainak a fókuszát.

Helytörténeti polifónia a történeti demográfia tükrében

A történeti demográfiai megközelítésnél maradván, például egy egyszerű nem-nominatív anyakönyvi számvetésből alapvető kérdések fogalmazhatók meg egy település népmozgalmi sajátosságait illetően. Látható lehet, hogy hirtelen megnövekedett vagy lecsökkent akár a születések, akár a halálozások száma, de ugyanez bekövetkezhetett a házasságkötések terén is. Az atipikus jelenség okát feltárandó, a kutató valószínűleg közelebb lép eggyel a helyben élt emberekhez: nominális vizsgálatba kezd, feljegyzi az anyakönyvekbe írt személyek neveit. Eközben számtalan, egyéb kérdést felvető, utánajárára érdemes jelenséget talál: folyamatosan bővíti az adatbázisa „megjegyzések” rovatát. Ezeknek az észrevételeknek a kifejtése sokszor csak egy bekezdésnyi helyet foglal majd el a születő történeti szövegben, de előfordulhat, hogy akár egy fejezetet is kiad. Ez utóbbinak a megírása és elhelyezése a műben ugyan már az eredeti kérdésfeltevés kibontására irányuló gondolatmenet dinamikáját is veszélyezteti, de nehéz elképzelni, hogy az ugyanabban az egy, digitális adatbázisban talált, a szűkebb témához nem kötődő jelenségek leírását semmilyen módon nem lehet az alapproblémához csatlakoztatni. Ha itt a kívánt tartalmi összekötés megvalósul, a demográfiai kérdés kifejtése úgy nyújthat a faluközösség életének egyéb területeiről is néhány érvényes részletet, hogy ezek a történeti epizódok nem homályosítják, hanem inkább élesítik a helyi múlttra vonatkozó összképet és segítik a kutatónak a válassz megfogalmazását is.

Az alábbiakban néhány példát írok még arra vonatkozóan, hogy egy történeti demográfiai megközelítésű helytörténeti munka mely egyéb területekre is rávilágíthat anélkül, hogy a problémaközpontúság elve sérülne. A legtöbb társadalomtörténeti kérdésfeltevés megválaszolásához közelebb vihet, sőt adott esetben a lényegre tapinthat rá egy-egy család-rekonstrukciós vizsgálat. A Louis Henry és munkatársai által kifejlesztett módszert már sok kritikával illették az elmúlt évtizedekben. Az ezekben megfogalmazott negatív vélemények elsősorban arra világítottak rá, hogy az eljárás nem alkalmas a teljes lokális társadalmat érintő folyamatok megragadására, mert csak az adott településen hosszú ideig élt emberek életét

¹⁸ Schweininger P.: Sváb világok i. m. 91.

¹⁹ Benda Gy.: Zsellérből polgár i. m.; Tóth Krisztina: „Ezer esztendő előtted...”. Baj története. Baj. 2013. 324–325.

lehet ezzel kutatni.²⁰ Éppen erre lehet válasz az, hogy a helyi vizsgáló történész egy olyan adatbázissal rendelkezik, amely minden anyakönyvi és sok összeírásból leszűrt adatot tartalmaz, ezért más vizsgálataihoz könnyedén kielégítheti a helyi társadalom egészének átfogására irányuló igényeket. Viszont emellett megvan a szabadsága ahhoz, hogy néhány esettanulmányoszerű családrekonstrukciós szálát is releváns módon beépítsen a narratívájába anélkül, hogy bármilyen hiányérzete lehetne a teljességet érintően. Korábban ismeretlen családok mindennapi életébe, háztartásszerkezetébe pillanthat be az utókor, a történeti probléma nagy valószínűség szerint behatóbb elemzése valósul így meg, a komplex szemlélet is érvényesül, és a téma a történeti demográfián keresztül a legszűkebb értelemben vett mikrotörténetet is bevonzza ezen az „útszakaszon”.

Ahogy már utaltam rá, érdemes a kutatónak az anyakönyvek és összeírások adatainak felvételekor is tágabba nyitnia a vizsgálódási mezőt, és számba venni az alapvetően kvantitatív információkat hordozó források apró kvalitatív tartalmait is. A rubrikákba ugyanis sok esetben rövid megjegyzéseket tettek az adminisztrációt végző személyek, és ezekből akár nem elhanyagolható jellemzőket is megtudhat a szakember a vizsgált közösséget illetően. Például a helyi társadalomban megjelenő különböző, a kor embere számára fontos kategóriákat láthat, amelyek egyszerre kerülhetnek ki a foglalkozási, etnikai, vallási jellemzők vagy éppen a presztízs („Excellenciás Úr”, „Ludirector et Notarius”) mértéke szerinti felosztásból. Rendszerint akkor történt ezekhez hasonló bejegyzés, ha a helyi többségi társadalomtól valamely fenti tényezőben eltérő sajátossággal bírt a megjelenített személy. Ezek az információk a helyi társadalmi viszonyok alakulásának finom rezdüléseiről tudósíthatnak vagy akár olyan konkrét esemény bekövetkeztéről, mint például a kántortanítói és jegyzői pozíció különválása.

Az adatbázisba írt nevek egyébként önmagukban is külön elemzés tárgyai lehetnek a történeti probléma megválaszolásához vezető út egyik állomásán. A keresztnévadás sajátosságai mögött ugyanis akár mély mentalitástörténeti elemek is meghúzódhatnak: bizonyos szentek különös tisztelete, hasonulási vágy a többségi társadalomhoz, vagy éppen a keresztszülőség presztízse, attól függően, hogy az első gyermekek a keresztszülő vagy a szülő nevét öröklik-e. A keresztnévek változásai, alakjainak egyszerűsödése vagy a többtagú keresztnévek arányának hosszú távú módosulásai is eszközként szolgálhatnak a fentiek megállapítására. Szintén a közösség családjainak intim szférájához kerülhet közel a kutató a törvénytelen születések vagy a házasság előtti szexuális kapcsolatok arányának vizsgálatával. Utóbbi jellemző is ott rejlik az adatbázis információi között, ha a történész a házassági és születési adatokat nominatív vizsgálatban összeköti: a házasságkötés után hat hónapra, egészségesen született – vagyis később felnőttkort megért – gyermek élete tanúskodik az utókor

20 A módszer leírását, kritikáját és az alkalmazásához részletes, magyar nyelvű útmutatást lásd: *Andorka Rudolf: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.* (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 4.) Bp. 1988.

számára szülei normaszegéséről. Az adatbázis elemeihez népszámlálási és/vagy – kellő kritikával – az országleírások vonatkozó adatait csatolva, a helyi lakosság számmal nem rendelkező évekre pedig ezek alapján becslést alkalmazva, hosszú távra vonatkozóan megkaphatóak a nyers élveszületési arányszámok is. Ezek pedig elvezethetnek a preindusztriális kor magyarországi születésszabályozásának Andorka Rudolf és Faragó Tamás által nemzetközi diskurzusba emelt kérdéseire.²¹ Ráadásul többek között a törvénytelen gyermeket szült anyák családjának, társadalmi betagozódottságának, születésszámainak vizsgálatával, vagyis a későrendi korszak legtöbb esetben abszolút láthatatlan vidéki női sorsainak fókuszba állításával megnyílhat a helyi történeti narratívában egy hangsúlyos női történeti perspektíva is.

Egy lokális társadalom kapcsolati hálójáról adhat továbbá releváns képet a települések szerinti exogám házasságok vizsgálata. Vagyis ha a házassági anyakönyvekbe felírták egy-egy másik településről érkezett házaspár lakhelyét, akkor ezek összegzéséből már beható kép nyerhető erre a társadalomtörténeti tényezőre is, pusztán az adatbázis segítségével. Kigyűjthető ugyanis az összes település, ahonnan házaspár érkezett a vizsgált helyre. Nyilvánvaló, hogy ezekkel a településekkel – legalább egy családnak a házasságkötés megszervezésének erejéig biztosan – volt kapcsolata a kutató helyéből: akár családostól jártak ott, terméket cseréltek, és később is látogathatták egymást. Az külön elemzés tárgya lehet, hogy a frissen házasodók mely településen folytatták életüket. Mindenestre annyi bizonyos, a települések közötti kapcsolat, a hely embereinek geográfiai látómezője releváns módon lemérhető a más településekről érkező házaspárok származási helyeinek számbavételével. A vizsgált hely és a különböző egyéb községek, városok közötti kapcsolatok intenzitásának mértékét jó mutathatja egy meghatározott időn belül egy adott helységről érkező házaspárok számának nagysága. Akár a házasságkötések gyakorisága szerint megállapított, különböző vastagságú vonalakkal összeköthető a települések nevei egy térképen, így a kapcsolati háló vizuálisan könnyebben megragadható. Ezzel a kutatás automatikusan bevonzza a földrajzi megközelítés technikáit is.

Véleményem szerint, ez csak a javára válhat minden demográfiai irányú történeti probléma kifejtésének. Egy helyi történeti munka elején egyébként is szükséges elhelyezni az adott teret a földrajzi mezőben.²² Ez sokszor nem kap elég figyelmet a történészeknél, ám azt tekintve, hogy a katonai vagy kataszteri felmérések térképei már könnyen elérhetőek, ennek alaposabb körbejárása nem kerül túlságosan sok energiába. A történeti földrajzi elemzés magasabb szintjét jelentik a történeti táj kereteinek megfogalmazására irányuló kísérletek, a geográfiai környezet egyszerű leírásán túl a megtelepülés

21 *Rudolf Andorka – Tamás Faragó: Pre-industrial household structure in Hungary.* In: *Family forms in historic Europe* Eds. Richard Wall – Peter Laslett. Cambridge. 1983.

22 A történeti táj meghatározásáról lásd például: *Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség.* (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.) In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. Szerk. Csahók István. 1984. 5–38.

jellemzőit, okait kereső szemlélet, amely már a Vidal de la Blache által is hirdettetett, majd az *Annales*-iskola történései körében újra felfedezett posszibilizmus jegyében igyekszik megragadni a földrajzi faktor társadalomra gyakorolt hatásait.²³

A vizsgálódás spektruma a braudel-i „hosszú idő” által megkívánt szélességűre is nyúlhat egy helytörténeti kutatás során. Könnyen előfordulhat, hogy – akár természetes folyamatok révén – az első és a második katonai felmérés térképei néhány jelentős változást mutatnak egy település környezete körül. Szár határában például kevesebb, mint száz év alatt eltűnt egy tó, amelyből korábban a helyiektől még adóként hatolt a földesúr. Ennél is tágabb időintervallumban vizsgálódva, például Tihany történetében sem lehet mellékes a középkorban még létező szigetállapot megváltozása a kora újkorra. A járványok pusztításának mértékét is befolyásolhatták olyan természeti tényezők, mint például a helyi ivóvíz minősége: a mészkőhegységek körül fakadó karsztvizet fogyasztó lakosság túlélési esélyei sok esetben magasabbak voltak, mint más területeken élőké. Az emberi beavatkozás nyomán keletkező környezeti változások is lehetnek a történeti elemzés tárgyai: a soltvadkerti szőlők telepítésének földrajzi okai, a mocsár lecsapolása Alibunár gazdasága számára, a szolnoki vasútvonal nyomvonalának kijelölése például Pécel mellett, vagy éppen Brennbergbánya bányáinak hatása. Mindezek mellett érdemes figyelembe venni, hogy az adatbázis elemeiből esetlegesen kirajzolódó népmozgalmi jelenségek okozója a szélsőséges időjárás is lehetett: például a Tambora vulkán kitörése nyomán Európa-szerte hidegebbé vált 1816. évi nyári hónapok vagy az 1846. évi magyarországi májusi fagyok komoly következményekkel járhattak.²⁴

Idetartozik az a kérdés is, hogy vajon mit jelentett a 18–19. században egy paraszt számára a föld minősége? Talán nem nagy túlzás azt állítani, hogy magát az életet. Vélhetően az időjárás mellett ez a tényező is sokszor előkerülő témát jelentett a falusiak diskurzusaiban: panaszkodtak vagy hálát adtak az általuk használt termőföld minősége miatt, összehasonlították azt egymásával vagy a majorságéval. Elképzelhető, hogy két ugyanakkora méretű szántóval rendelkező gazda közül az egyik azért takaríthatott be évről évre több terményt, mert a földjének magasabb humusztartalma a másikéval szemben nagyobb termésátlagokat biztosított a számára. Ehhez képest meglehetősen kevés helytörténeti munka foglalkozik akárcsak egy mondat erejéig a vizsgált térre jellemző termőföld minőségével. Pedig erre vonatkozóan a korabeli osztályozási kategóriák mellett napjaink elektronikusan is elérhető, részletes talajtani térképei is érvényes információkat szolgáltatnak erről, ha a vizsgált hely határait azóta nem bolygatta meg valamely jelentős természeti és humán tényezők következtében végbement átalakulás.²⁵

A történeti földrajzi megközelítés bevonása mellett még egy, a helytörténetíráshoz ugyancsak ritkán alkalmazott

tudományág forrásainak felhasználására szeretném felhívni a figyelmet: ez az egyháztörténet. A képlet megint ugyanaz: vélhetően bármelyik probléma kifejtéséhez érdemben járulnak hozzá a vidéki életek történetének kutatása során az egyes egyház- és hitközségekben készített iratok. Ezek értéke rendszerint komoly, hiszen a későrendi korszak legtöbb falujában és mezővárosában gyakorlatilag csak a helyi egyházi személyek végeztek olyan rendszeres írásos tevékenységet, amelynek termékeit megőrzésre szánták. Az általuk vezetett anyakönyvek és lélekösszeírások értékét már talán felesleges tovább bizonyítani, de születtek egyéb, nagy jelentőségű dokumentumok is a parókiákon. Ilyen például a *Historia Domus* is, amely rendszerint narratív forrást jelent. Ezt a helyi lelképásztorai vezették. Tulajdonképpen azt jegyezték fel a helyi egyház „történetéről”, amit ők fontosnak tartottak. Ha a vonatkozó egyházi szervektől engedélyt kap a kutató ennek vizsgálatára, akkor akár terjedelmes falutörténeti beszámolókat is olvashat itt, de a liturgikus életre vonatkozó bejegyzésekből is sok mentaltörténeti adalék leszűrhető. Ezek – kellő forráskritikával kezelve – sokat adhatnak egy későrendi társadalom dinamikájának megértéséhez. Ugyanezt a szolgálatot tehetik a katalikusoknál jellemző *canonica visitatio* során keletkezett beszámolók, egyházmegyei levéltárakban őrzött iratai is. Ebben a helyi egyházközség vezetői nyilatkoznak a településre látogató püspök alkalmazottainak kérdéseire a vonatkozó egyházközség helyzetéről. Könnyen elképzelhető, hogy egy helyben vizsgált történeti probléma után járva éppen ebben talál a kutató egy-egy részkérdésére választ. Azt pedig valószínűleg kevesen vitatják, hogy az időjárás és a föld mellett a helyi egyház kérdései is rendszeresen fontos témát adhattak a későrendi korszak lokális társadalmában élők számára.

Ezért is okozhat könnyen aránytalanságot a helyi történeti konstrukció megalkotásában, ha a kutató nem veszi figyelembe a kor társadalmában meghatározó vallásos érzület jelentőségét, és már a közösség általános jellemzésének leírásakor sem utal például a papok, lelkészek, rabbik fontos szerepére. Ezek a személyek sok esetben a legmeghatározóbb alakjai voltak a rurális közösségeknek. Senki más szavait nem hallgatták annyian és olyan rendszerességgel egy településen, mint az övéket. Még az sem elképzelhetetlen, hogy az ő útmutatásaik nyomán változtak meg helyi szokások, vagy – amire későbbi korokra vonatkozóan tudunk is példát – nemzeti-ségi településeken az ő hatásukra gyorsult fel az asszimiláció, esetleg éppen ellenkezőleg: elkezdődött a nemzeti-ségi öntudat erősödése.²⁶ Ez nem is lehet meglepő egy olyan korszakban, ahol az egyház látta el a későbbi polgári állam által átvett feladatok nagy részét, például a vidéki iskolák túlnyomó többségének működtetését.

Ha a helytörténeti kérdésfeltevés indokolja, vagy annak megválaszolására irányuló gondolatmenetet nem torzítja, a kutató könnyen találkozhat a helyi elithez tartozó személyek megnevezésének szükségességével. Ez esetben a releváns földesúr vagy nagyobb földesurak mellett az egyházi vezetőket

23 Timár Lajos: Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2006. 343–372.

24 Norman J. G. Pounds: Európa történeti földrajza. Bp. 2003. 26.

25 Lásd például: Magyarország genetikai talajtérképe. http://terkep.air.gov.hu/website/mo_genetikus/viewer.htm; <https://real-i.mtak.hu/904/>

26 Lásd például: Bednárík János: Falusi plébános a polgári korban. Egyház és társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban. (Néprajzi értekezések 9.) Bp. 2020.

is első sorban érdemes számba venni, hogy teljes legyen a kép. Ráadásul ehhez több forrásban – különböző plébániai iratokban, *schematismusok*ban, templomi feliratokban, egyházügyi összesítő kiadványokban – található információt a kutató, így általában hiánytalan listák szerkeszthetők a helyen szolgált egyházi személyekről. A presztízs terén a helyi elitnek definiálható csoportból természetesen nem maradhatnak ki – jellemzően a második vonalból – a tanítók, a jegyzők és a bírók sem. Az egyszerű, „archontológiai” listák megalkotása azért is lehet szükségszerű, mert joggal megerősíti azt a fel fogást, hogy a helyi közösségeket célszerű nem olyan masz szaszerű képződményekként ábrázolni, amelyek – általában lassú társadalmi folyamatok révén, egyfajta belső indukáci óval – tulajdonképpen maguktól változtak, hanem akár egy vezető személyiség tevékenységének hatására is. Az már fen tebb említésre került, hogy a közélet eseményeinek szakszerű rekonstruálása általában lehetetlen, de az irányító személyi ségek megnevezése, és munkásságuk néhány jellemzőjének megragadása kivitelezhető és szükségszerű lehet. Mindenhol éltek ugyanis olyan tekintélyes emberek, akiknek a közösségi szerepvállalása is hozzájárult a hely egyedi közösségének ki alakulásához. Véleményem szerint tehát a helyi narratívában nemcsak a komplexitás és a problémaközpontúság ötvözhető, hanem az egyén és a közösség viszonya is sok szempontból árnyalható.

Végszó

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a problémaorientált hely történetírásnak nincs klasszikus értelemben vett, saját mód szertana.²⁷ Ezeket a különböző tudományágaktól kölcsönzi, a problémafelvetés sajátosságainak megfelelően.²⁸ A kutató szabadságában áll választani ezek közül. Talán éppen ez jelen ti a műfaj módszertani sajátosságát: a középpontban egy hely ben látható probléma, és ennek pontos kifejtéséhez különböző megközelítési módok állnak rendelkezésre. A későrendi kor szak falvait vagy mezővárosait vizsgáló szakemberek számára nagyon indokoltnak tartom a történeti demográfiai megkö zelítés alkalmazását. Ezen a területen érvényes problémá kon alapuló érvényes kérdések találhatók azzal a lehetőséggel, hogy a válasz kifejtése is kellően mély lesz. Az anyakönyvek és összeírások listáiból felépített adatbázis megalkotása pedig sok esetben akkor is szükséges, ha a kutató a hely vizsgálá tához már egy eleve megfogalmazott, nem történeti demog ráfiai jellegű problémával érkezik. Nehéz elképzelni, hogy az adatbázis nem nyújt komoly segítséget bármilyen, kor szakra vonatkozó kérdés mély elemzése kapcsán. A történe ti demográfia módszereinek útját járva ugyanakkor a legkü lönbözőbb irányokba lehet kitekinteni. Mikroszintű elemzés során többek között család-, mentalitás-, gazdaság-, társada lom-, egyház- és nő történeti, illetve történeti földrajzi moza ikok is illeszthetők a helyi történeti képhez. Ettől még a ku tatás fókuszának nem kell szükségszerűen megváltoznia. Az maradhat a kezdetben felvetett probléma körbejárása. Ennek bemutatása pedig remélhetőleg közelebb viszi a megszületett munka olvasóit Magyarország 18–19. századi történetéhez, és a helytörténethez.

27 Bár több, kifejezetten falvak történetére vonatkozó módszertani össze foglaló is napvilágot látott már, ezek rendszerint nem a modern, probléma központú helytörténetírás alapvetéséből indulnak ki. Ennek ellenére ahhoz kétségtelenül hasznosak is lehetnek, hogy kellő kritikával olvasva néhány ötletet, forrást, alapvető szakirodalmat hozzon a kutató számára a komplex látásmód érvényesítéséhez. *Szántó Imre: A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései.* 9. változatlan kiadás. Bp. 1992.; *Pejin Attila: A helytörténet-kutatás és -írás kézikönyve.* Zenta 2008.

28 Részben erre hívja fel a figyelmet Horváth Gergely Krisztián is. *Horváth G. K. i. m.* 15–16.